

SZÁSZ LÁSZLÓ (1950) Gödöllő

SZÁSZ LÁSZLÓ

„...Amit a festő hibázott,
a költő azt utána képzelel”

Arany János emberarca az utókor emlékezetében

1. rész

A magyar irodalomtudomány – minden jel erre mutat – legalaposabban Arany János életművét dolgozta fel, ami persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne szakadatlanul új és újabb jelentéstulajdonítással gazdagítani a kutatásokat. (Lásd a Shakespeare-drámák örökkön érvényes, illetve minden korszak sajátosságaihoz igazodva megújuló üzeneteit.) Pusztán olvasóként azonban 2017-ben, az Arany-művek interpretációjának végtelen gazdagságán túl, engem valami személyesebb foglalkoztat. Az ugyanis, hogy csupán az általam tudatosan megélt évtizedekben olyan radikális szemléletbeli változások következtek be, amelyek során az irodalmat hol teljesen alárendelték valamely ideológiának, hol felszabadítani igyekeztek alóla, s ennek következtében Arany monumentális művének csodája mindig valamiféle, politikával mélységesen átítatott közvetítő csatornákon keresztül érkezett meg az olvasókhöz. Csupán legszemélyesebb iskolai, majd tanári Arany-olvasásom a legdurvább vulgármarxista szigortól a strukturalista, majd hermeneutikai, dekonstrukciós, végül egyszerre/párhuzamosan: a posztmodernül játékos és a kálvinizmus elszántságával puritán-egyházi szemléleti szélsőségeken botorkált végig. Az a bizonyos *Zeitgeist*, az éppen érvényes episzteméhez kötődő kanonizációs törekvések mindig módosítanak egy keveset (olykor túl sokat) az arcvonásokon, az interpretációk vagy az örömolvasás (heideggeri) ösvényei azonban mindig egy szoborhoz vezetnek. Egy monumentalitást sugárzó, a népéért, nemzetéért aggódó, klasszicista tökélyt megtestesítő, de mosolytalan, derűtől megfosztott arc tekint le ránk. Mert így tanítottak, ilyennek kell látnunk Őt. Egy példaember szobra, aki minden sorával nevel, s mivel gondja szünetlenül országos és történelmi távlatú, soha nem lehet tréfás kedvű, az egyszerű halandókat megcsapó szerelmi érzés meg nem érintheti, legkevésbé a buja érzékiség.

(AZ ELMÉLET VÉGLETEI)

Az érző, eleven, társaságban derűs önmagára lelő költő arca azonban (számomra legalábbis) egészen nyilvánvalóan létezik, műveinek és leveleinek olvastán; az foglalkoztat tehát nagyobb teherként, milyenek látják különböző korszakok az arc és a művek mögött rejlő személyiséget. Az egyik végleten felismerszik – ma már komikus hatással, ám a maga idején kétségbeesítő módon – a gazdaember alakja, aki haladásellenes verseivel száz év után is a kulákság destruáló magaviseletét bátorítja. „Ami pedig a parasztság nevelését illeti, elvtársak – örökíti meg a termelőszövetkezeti jegyzőkönyvből kimásolt »portrét« Sütő András –, meg kell mondanunk, hogy mélyen élnek még falun a patriarchális életérzés maradványai. Ezt legjobban Arany János fejezte ki *Családi kör* című versében. A költemény maga is kifejezője a kistermelői viszonyokra alapozott tulajdonosi szemléletnek. [...] Felhívom a Népi Alkotások Házának figyelmét arra, hogy amennyiben ezt a verset a falura küldött műsorajánlásokban meghagyja..., magyarázza meg a kultúrotthonok igazgatóinak, hogy itt valójában miről van szó: egy avult szemléletről.”¹

A vulgármarxista olvasatok által provokált kései ellenhatások, az irodalom ideologizáltságának dekonstruálásaként kibontakozott új felfogás elindít egy olyan folyamatot, amelynek másik szemléleti végpontján „a szerző eltűnt, Isten és ember közös halált halt”. Márpedig egy, számunkra a nemzeti kulturális hagyományba oly szervesen gyökerezett alkotó szellemi arca, mint Aranyé, egyszerűen nem tűnhet el olvasóinak szeme elől. A posztmodern irodalomelmélet szemlélődésének eredményeként tehát az – iskolás olvasói tudatunkba évtizedek alatt beledöngölt – életrajzi szerző alakja helyén pusztán „üres teret” találunk, „amelyet az eltűnt szerző hagyott maga után”. Némi cinizmussal

megállapítható, hogy tehát a posztmodernitás legjellemzőbb módon mindenütt üres teret hagyott maga után; tisztességesebb távolságtartással azonban néhány jótékony következmény is a javára írható. Mindenekelőtt épp az a tény, hogy az örökösen aktualizálható ideológiai szempontokhoz igazított szerzői biográfia jogosultságát tagadta; talán annak is volt értelme, hogy a strukturalizmus által végletekig erőltetett szövegközpontúságtól az értelmezés fő csapását a befogadás aktusa, jobb esetben az olvasó meg a szöveg között létrejövő, laza és kevésbé ellenőrzött konvenció felé terelte. Ám talán legjelentősebb fejleménye, hogy azt a hosszú, korszakokon átívelő folyamatot, amelynek során az irodalom volt politikai aktus, szigorúan a munkából származtatott népnevelési és visszautkröztetési eszköz, közösségszolgálatot beteljesítő, feladat-végrehajtó, társadalmi eszme stb. – ezt a folyamatot igyekezett eredendő funkciói felé visszafordítani. Jelesül: „Az írás úgy tárul fel, mint egy játék, mely szükségképpen túllép saját szabályain.”² (A játékszerűség elvéhez kapcsolódó irodalomolvasási módszer dilemmáin morfondírozunk még, mert e gondolatmenet lezárásakor majd ismét beleütközünk.)

Egy lényeges kérdést nagyon elbaltázott a posztmodern szemlélődés azáltal, hogy mindent, ami valóságyszerű, viszonylagossá tett, mindent, amit biztos tudásnak véltünk, megkérdőjelezett. Ugyanis az az auktoriális szerző, akit régi elméleti megfontolásaink alapján ismertünk, egy eléggé megbízható tér- és időbeli, történelmi-társadalmi koordinátarendszerben jelent meg. Az ily módon ismerősnek ható környezetben számunkra, mindenkor olvasók számára is világosan értelmezhető konvenciórendszerben fogalmazta meg üzeneteit az a bizonyos ismerős hang: esztétikai áttéleltettséggel vagy pusztá tekintetével rámutatva jelenített meg történeteket, szereplőket és jellemeket, érzékelhető együttérzéssel vagy kritikai attitűddel – s ezáltal a szöveg, a szöveg mögött az implikált szerző maga is valamely ethoszt testesített meg, morális attitűdöket állított elénk. Nos, egy ilyen típusú irodalomértelmezés, amely nemcsak a szerző személyét, de épp ezáltal a tekintetéből s művéből átsugárzó erkölcsiséget is eltüntette, nem egyszerűen a posztmodernitás, de valamiféle *posztmoralitás* teljesítményeként fogható fel.

Magántermészetű Arany-olvasatom számára mindebből annyi tanulság következik, hogy természetfölötti vállalkozás volna másfél évszázadnyi, akár kizárólag a költő személyiségjegyeire utaló emlékezést számba venni. A lehető legerősebb nagyítású, legkisebb fókuszú körre kell szűkíteni a figyelmet, hogy a legjellemzőbb vonások váljanak láthatóvá. Azokat az exegétákat és „kép-mutogatókat” kell megtalálnom, akik kellő érzékenységgel felismerik Arany rejtőzködő énjét; és ami mindenekelőtt foglalkoztat: miként értelmezik a műalkotások szövegében azokat a művészi metaforákban tetten érhető rejtjelkulcsokat, amelyek a költő kifelé titkolt *szereplehetőségeiről* árulkodnak. A „megfejtés” ugyanis nem csupán irodalmi műveltséget igényel, hanem egyrészt olvasói-pszichikai empátiát, másrészt egy-egy korszak általános szellemi irányultságának észlelését is.

Maga Arany teljességgel tudatában van a kor, a mából visszapillantva egyfelől félig-meddig álszemérmes, másrészt hittel vallott értékvilág (család, haza, Isten) kettősségének és ellentmondásosságának, és *szerepalakításként* éli meg a viselkedésmódot, amelyet mutatnia kell. De ez a szerep összhangban van a kor társadalmat éltető törvényeivel, s ha Arany, a magánember aláveti magát a látszatok és konvenciók szabályainak, a költő olykor másvalamiről, az egymásba mosódó árnyalatok gazdagságáról, fény-árnyék összekuszálódó határaitól vall. Közismertek a Gyulai számára készült életrajzának kommentárjaként íródott „önleplező” sorai: „Jelenlegi állásom, hol a külsőre is kell tekinteni, nem engedi, hogy életírásom teljes legyen.” 1855-ben, nagykőrösi tanárkodása idején írja ezt, és többet mond el a modernitás oktatási rendszeréről, mint akárhány társadalomtörténeti tanulmány: a pedagógus hivatásánál fogva beleszorul egy szerepbe, amelyet vállalnia kell, és csakis akkor léphetne ki belőle (a teljes, szabályozott viselkedési arzenál komplexitását tekintve), ha a pályát is elhagyja (mint ahogy Arany életútján ez a párhuzamos pálya- és szerepkör-módosítás be is következik). A gondolatmenet folytatása el is árulja: a pedagógus- meg az alkotószerep összeférhetetlenségéről van szó, hiszen a tisztességes, értő olvasó utókornak megengedi, hogy a maga idejének korlátolt szokásrendjében bűnnek számító (egyébként pedig alkotói énjét jelentékenyen gazdagító) „deviáns” viselkedését majdan megismerje – műveinek afféle mellékleteként: „Ha meghalok, ám jegyezze fel a biográfus – ha lesz.” És harmadik jelentős mozzanata ennek a levélnek: maradéktalan bizalma (a szerkesztő/író) barátja iránt: „De neked megvallom, privátim! és te nem fogsz visszaélni bizalmammal.”³ Az időbeli távolság teremtette magabiztossággal az alkotó eme meghitt gesztusát az utókor akár jogosítványként (avagy egyenesen megbízatásként) értelmezheti:

tessék felismerni és megérteni ezeket az „önleleplező”, avagy énpromokciós gesztusokat. A meghatározás természetesen csak az irodalomtörténet-írás erkölcsi feltételrendszerén belül érvényes: amennyiben a költő művéből kibontakozó arcát a maga korának atmoszférájában, de a jelen tudásával, például szociálpszichológiai háttérismerettel igyekszem újra és újra felismerni. Következésképpen azt az alakulásívet kellene követni, ahogyan különböző korszakokban a legelszántabb Arany-olvasók, mindig a korszakra jellemző esztétikai és időről időre nagyobb szociálpszichológiai érzékenységgel, a művek és életrajzi adatok egymásra villogásában a maguk személyes Arany-portróját megrajzolják.

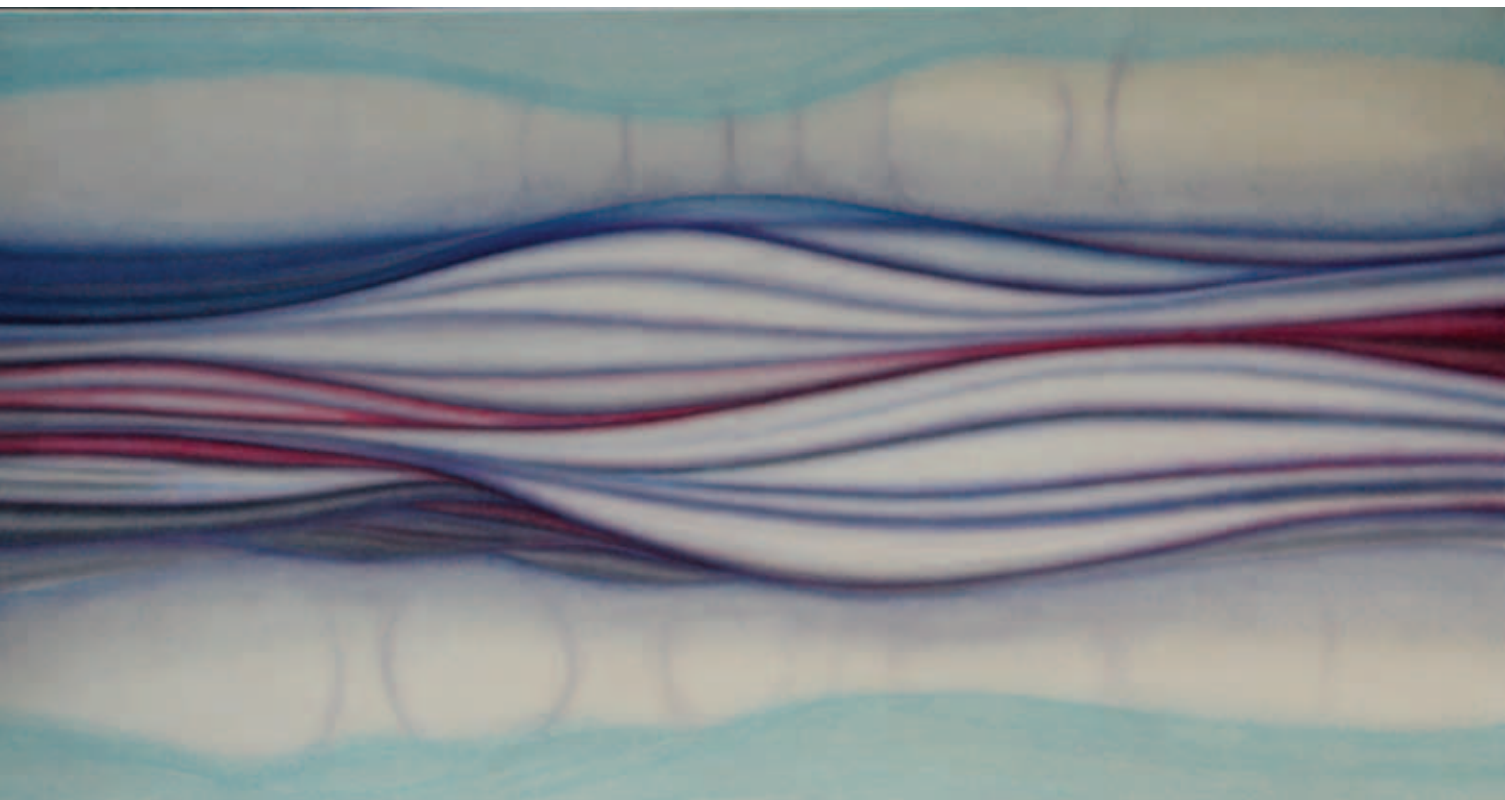
(19. SZÁZADI PORTRÉFESTŐK)

A költő lelki arcához ilyen vagy olyan módon közelítő irodalmárok sora minden bizonnyal Erdélyi Jánossal indul; pályája zenitjén, 1856-ban vizsgálja kortársát, egy örök érvényűnek vélt klasszikus kánon szemléleti pontjáról. Ebből a szilárd toronyból kitekintve Erdélyi teljesen érzéketlen marad nemcsak Arany emberi-lelki arca, de úgy tűnik, a versekben megjelenített lélek bölcséleti rezdülései iránt is. Némely versében (kiemelten az *Évek, ti még jövendő évek*-ben) „bűn az erény, jutalom a veszteség, vigasztalás a jobbak szenvedése. Mindez megállhat lélektani ténynek, életbeli adatnak, mint az indulat, mikor az ember nem szánna mást megölni, széjjeltépni haragjában, de... még azért, mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is...” A szigorú mércéjű tudós volt hatása kortársaira, az Arany János művészete által létrehozott új típusú érzékenységhez hatvan oldalon keresztül sem támad életre benne sem a dallama, sem a szívhangja.⁴

Erdélyi tulajdonképpen szorosán vett nemzedéktársa Aranyinak (három évvel idősebb), Gyulai Pál viszont Petőfinél is fiatalabb, és úgy látszik, az a bizonyos Zeitgeist ezt a korosztályt fogékonnyabbá teszi az individualizációnak olyan bujkáló-villanó jelenéseire, amelyek a *Toldi* és a *Toldi szerelme* közti poétikai térben meg az 1846 és 1879 közötti, emberöltőnyi intervallumban nyernek művészi formát. Ennek a harminchárom évnek a közvetlen baráti tapasztalata teszi lehetővé, hogy Gyulai megteremtse azt az Arany-portrét, amelynek alapelemei máig érvényesek. Ritka adomány: emberileg nagyon közel állt a költőhöz, ugyanakkor alapos és tisztességes irodalomtudós, elbeszélő stílusa: modern próza. Így hát két csapáson örökíti meg őt az utókor számára. Egyik útvonal végpontján magaslik fel a népi-nemzeti irodalom legjelentősebb alakja, és Arany ebben a pózban ül fel minden klasszikus szobortalapzatra, némiképp talán Toldi hős népi alakjával összemosódva, azt a mítoszi energiát is sugározván, miszerint a származás hátránya minden akadályt legyűrő teremtőerővé fordítható át, esetünkben írói remekművekben megtestesülve: „Arany gyermek- és ifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és esztéta a nép-nemzeti irányt teljes diadalra juttassák költészetünkben.”⁵ A másik irányban kirajzolódik az a csodálatos ember, akinek igazi jellemét – a nem mindig kellemes társasági lényt – Petőfi iránti barátságában, a két személyiség összehasonlításában bontakoztatja ki. (Maga Gyulai is tudta, de elemzésének nem itt volt a helye: a Tompával folytatott levelezésből a Petőfiénél meghittebb, mélyebb barátság látványa sejlik fel. A szalontai költő a felvilágosult hitét őszintén megélő hanvai pap társaságában érezte otthon magát.) Elsőként ismeri fel, hogy a költő személyiségében (konkrétan tetten érhető) szerepkonfliktust támaszt származása és társadalmi környezete (ami olykor a termés mennyiségének kárára van, másrészt viszont némely művének, balladáknak, szolilokviumszerű szerepverseinek, eposzi jellemrajzainak örvénylő mélységeit teremti meg). „Egész életén át oly hivatásokat kellett viselni, melyek nem igen hangzottak össze természetével s akadályozták költői munkáját – fogalmaz őszinte empátiával. – Így élt Arany Szalontán, Nagy-Kőrösön, Pesten, küzdve önmagával, balkörülményeivel, de folyvást álmodozva s költői tervein szövögetve.” A kritikus emlékbeszédében sem ömleng, hanem valódi, létszerű portrét készít. (Nem Gyulai alapozta meg azt a hagiográfiai dermedtséggű Arany-szobrot, amely a későbbiekben annyi félreértésre adott okot.) Talán nem egészen tudatosan, de a valódi barátságából fakadóan, természetesen tereli az utókor figyelmét az önmegvalósító tehetségre: aki vidéki, lesajnált jobbágyivadékból *selfmade man*-ként válik előbb Nagykőrösön cívispolgárrá, majd Pesten igazi európai, takarékosan gazdálkodó polgári értelmiségivé. „Előre látó, gondos, takarékos volt. Nem hajhászta a pénzt, de megbecsülte... Soha semmit sem írt a szerkesztők és kiadók megrendelésére...; de tiszteletdíjait, jutalmait, fizetése

GOSZTOLA GÁBOR, Szirom I–II., 1973–74

GOSZTOLA GÁBOR, A Teremtés matériája, 1985–86 k.

GOSZTOLA GÁBOR, Költött alkonyat II., 1996 k.

fölöslegét úgy nézte, mint hitbizományt, melyet nem szabad elkölteni, hanem kamatoztatni kell. Tökét gyűjtött...”⁶ Lám, a 20. században feltörő, individualista alkotó szelíd, még harmonikus személyiségben rejtekező előképe, a bonyolult lelkületű Arany, akiről Ady (az alkohol, az idegbaj, a csók és a Halálfa embere, „avult értelmi gazdaságok nyugtalanítója, gyűjtogatója”) úgy vélte, semmi köze hozzá, olyannyira, hogy – ő, a jelzőhalmozásban fuldokló modern – még egy gyöngye hasonlatot is elspórol a (sokak által viszont már bálvánnyá dermedt) nemzeti idoltól. „Kár, hogy nem maradt ideje Petőfinek arra, hogy Aranyt is közelebről és tiszteletlenebbül meglássa: *olyannak, amilyen*”⁷ (az én kiemelésem – Sz. L.).

Időrendben egy olyan irodalomtudós szavait vélem meghatározónak, akinek gondolkodásmódja a modernitás 19. századi fordulata után érlelődik ki, jelesül a Péterfy Jenőéit. Ez a tragikus sorsú modern ember gazdag és jelentős elméleti munkásságához képest keveset élt, ám több tanulmányban elemezte Arany oeuvre-jének különböző rétegeit. Mégpedig ott, ahol Ady sohasem fogja meglátni: az irodalom újszerű tendenciái között. Péterfy tehát eleméz, összehasonlít, értékkel, kitekint a világirodalomba, és (emiatt tekinthető a jó elméletíró „portréfestőnek” is) az öregkori líra poétikai értékeinek szakszerű elemzését vonja össze az alkotó személyiségrajzával. „...e fölkívánczó s csakhamar elnyomott sóhajt fejezik ki Arany utolsó szubjektív költeményei, mert ő nem készített fájdalomnak pompás ravatalt. [...] egészséges természete, alapérzelmeiben egyszerű lelke az enyészet rút prózáját érezte inkább; s ezt a bántó prózát panaszolja verseiben is.” Vagyis a kiegyensúlyozott külső mögött rejtőző benső küzdelmet érzékeli: a lírai vers szubjektuma („minden póz nélkül, kalappal a fején, vastag bottal a kezében”) csak sejtetheti esztétikai homályban azt a feszültséget, amit epikai hőseinek többnyire tragikus dilemmáiban ábrázol: „A legszebbet, legjobbat, az eszményt, ami benne élt, hősök képében, vonzó s megindító alakok hosszú sorában tüntette föl, s sorsukba beleszóttá egészen saját büszke érzelmeit is, s azt is, mi benne szenvedélyes volt.”⁸

Péterfy éleslátó, minden apró mozzanatot megfigyel, de azzal a morális alapú tapintattal fogalmaz, amelyet épp Aranytól és körétől sajátított el. Ám közeleg az idő, amikor a Nyugat folyóirat körüli forradalmas szavak Arany személyét is eléri.

Az irodalom forradalma előtt azonban, időben a változások határövezetében, egy fontos „jelentés” érkezik, mégpedig a társadalom legkonzervatívabb régiójából, az oktatás közegéből, ahonnan a költő – a magyarság drámájának napjainkig érvényes tanulságaként – az első adandó alkalommal elmenekül. (Más nézőpont szerint: megfutamodik. Ez azonban az alkotói szabadság és az önként vállalt népszolgálat, szárnyaló pegazus vagy gúzsba kötött költészet konfliktusának etikai vitájához vezetne.)

Benkó Imre, a későbbi nagykőrösi gimnáziumi tanár abban az évben született, amikor a költő már komoly előkészületeket tett a pályamódosításra. Bár természettudományokat tanult, majd tanított, lényegében szabad idejének minden percét Arany nagykőrösi tanári munkásságának aprólékos felkutatására áldozta. A témának jelentős szakirodalma van, számunkra azért válik mégis különösen fontos az az életrajz, mert – a tudós tanár szemlélődési irányát követve – szerepcsere észlelhető Arany János alakját tekintve a mindedig megismert irodalomkritikai elemzésekhez képest. Itt a tanár szerepköre képviseli a domináns látványt, s bár környezetében minden írástudó hódol az egyre inkább országos tekintélyű költő előtt, az alkotó ember mégiscsak jobbára attribútuma annak az 1850-es évekre láthatólag teljesen internalizált szerepkörnek, tanári mivoltának, amely az egykori szalontai jegyző új identitását alakítja.

Kis szociálpszichológiai kanyart téve azt mondhatnók: viszonylag normális társadalomban az emberek többsége élete során meglepően sokféle szerepet tölt be, de ezeknek csekély hányada épül be a személyiségébe. A megélhetést biztosító foglalkozási szerepkörnek kitüntetett jelentősége van az identitás szerep formálásában, s Arany, mondhatni, genetikailag hozott felelősségtudattal végez minden rábízott munkát, természetesen a tanárit is.⁹ Benkó Imre érdekéért legyen följegyezve, hogy egy tanárként is feddhetetlen ember portréját rajzolja meg az ellenőrzött tényekből, de nem mossa össze a szerepeket, nem mitizálja a nagy tudású, végtelenül precíz és kötelességtudó tanárt Toldi-szerű nemzeti hőssé. Arany ugyanis valóban identitása részének fogja fel a tanár szerepet, csakhogy *kényszerű* szerepként: jó és végtelenül tisztességes tanár, de egyetlen emlékező szerint sem volt meg benne a hivatástudat szenvedélye, amit például Mentovichban, Szász Károlyban s még néhány kollégában megéreztek a tanítványok. Mivel jól érzékelhetően a nagykőrösi poéta-tanárból hiányzik a közvetlenség, a közösségben feloldódás képessége, nem pedagógiai

munkásságára idéz példákat, hanem emberi-erkölcsi nagyszerűségére: „Arany a maga részére semmi olyan jutalmat, a miért meg nem szolgált, nem szokott elfogadni...”¹⁰ A hivatás dicséreténél jóval több az olyan megnyilatkozás, amely a szerepazonosulás hiányát s a szereptávozás fokozatos erősödését gyanítatja: „Fejfájása, fülzúgása és vértolulásai gyakrabban és nagyobb mértékben jelentkeztek, s ilyen állapotban mindinkább elment a kedve a tanárságtól, s sokszor panaszkodott..., hogy baját fokozza állásának órákhoz kötött s fárasztó egyhangúsága.”¹¹ Az életrajzíró tanár rendkívül fontos, napjainkra már nélkülözhetetlen adatokat gyűjt össze szorgalmasan, a tanár személyiségéről a legfontosabbat mégis a tömör előszó írója, a költő fiatalabb tanártársa (később maga is akadémikus), Szilágyi Sándor mondja ki: „...mindinkább visszahúzódott s a későbbi] Arany megértéséhez csak a tanári évek adják meg a kulcsot.” És a történész még egy olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, ami jó száz év múltán, a magyar népet sújtó diktatúrák, kvázi-diktatúrák és pszeudodemokráciák korában is megszívlelendő: az irodalom változó funkcióira, az író végtelen felelősségére és szerepköreinek olykor áttekinthetetlen összemosódására. „Mi kevesen, kik megértük amaz időket, mély meghatottság nélkül nem olvashatjuk az ekkor írt verseket – mutat az 1850-es években a Haynau-terror elől vidéki közösségekben összekapaszkodó nemzedék túlélő-stratégiájára. – Mi még megértjük a burkolt vonatkozásokat a nyíltan, szabadon el nem mondható dolgokról, melyek az ifjabb nemzedék előtt fel sem tűnnek, kik e verseknek csak aetheticai szépségét, műformáját s eszmegazdagságát fogják bámulni, de aligha értik meg, hogy mekkora visszhangot keltett az akkori nemzedék szívében.”¹²

Időrendben ugyan tíz évvel korábbi, szemléletében azonban a Benkóénál sokkal korszerűbb Riedl Frigyes Arany-életrajza; neki sikerül ugyanis elsőként összehangolni a száraz életrajzi adatok tényszerűségét, lírai és epikus költészetének érzékeny elemzését és az alkotó „természetrajzát”, szellemi portréját. Szemléletében a magyar irodalom legarchaikusabbnak, kultúránk leginkább nemzetinek tekinthető vonulata nyer egy új típusú, külső, európai(bb) értékelési szempontot, Riedl ugyanis Párizsban, személyesen Taine előadásában ismerkedett a francia tudós – olykor obskúrus – elméleteivel. Mindenesetre miliőelméletét és pszichológiai pozitívizmusát, mondhatni, elegánsabban és rugalmasabban alkalmazta, mint mestere, és ebben a viszonylag tágas teoretikus keretben Arany mindenestül mutatkozik egyszerre a nagy európaiakkal összemérhető, ugyanakkor sajátos és nemzeti költőnek, akinek alkotóként csak a kiváltságos, értő olvasók számára nyílnak meg személyiségjegyei. A taine-i pozitívista leírás szintjén: „Az erős józanság érzékenységgel párosítva Arany Jánost a magyar faj oly típusához közelíti, melynek Zrínyi, Berzsenyi, Csokonai, Széchenyi minden eltérésük mellett is hű képviselői...”¹³ A 19. századi nemzeti klasszicizmus legnagyobb költője tehát „egyéniségében is mindenekelőtt a magyar faj sajátosságait” testesíti meg, s egyfajta circulus vitiosus állapotát rögzíti az eszmefuttatás, miszerint Arany a népköltészetből ihletődik, a nép költészete viszont „érdekes lélektani problémaként” mutatja meg a „magyar nép fő jellemvonásait”, jelesül a józanságot, nyugodt értelmességet („mely néha közönyösségbe süllyed”), az érzékenységet, az indulatok lobbanékony változását stb. Ebben a körkörösségben szinte szétszálazhatatlan: Arany műve és személyisége táplálkozik-e a népi-nemzeti sajátosságok gazdag tárházából, s általa növekszik óriássá; avagy Arany személyisége és műve sűrít magába tökéletes természetességgel olyan – az ábrázolás súlya, hatékonysága által örök érvényűvé emelkedett –, nemzetinek tekinthető antropológiai-lélektani ismérveket, amelyeket azóta a magyarságra általában érvényesnek tekintünk? Az mindenesetre szembeötlő, hogy még a Szekfű Gyula által fél évszázaddal később szerkesztett *Mi a magyar?* című kötet szerzői sem tudnak jelentősen többet mondani a magyar jellemről, mint Riedl – Arany munkásságából, jellemeiből ésszerűen szublimált – toposzai.¹⁴

Aztán – a művekből átsugárzó személyiség objektív megszemlélése nyomán – csak kibontakozik egy hiteles, nem elméleti elvárásokhoz igazított költőportré, miszerint: Arany munkásságát szemlélve, az emlegetett toposzokon túl („eszményei: Isten, a haza, a család, a költészet”), Riedl talán elsőként csodálkozik rá: micsoda „feltűnő, meglepő jelenség: *Aranynak nincsenek szerelmi költeményei.* [...] Elsőrangú költő, kinek nincs szerelmi költeménye, tán páratlan jelenség a világirodalomban.”¹⁵ És alaposabb körültekintés után jut el a felismerésig (melyet sokkal később a szociálpszichológiának illene módszeresen elemezni): „Arany elsősorban epikus költő volt: ő a szerelmi érzelmeket tárgyítva, elbeszélő költeményeiben fejezi ki. / Ott azután kitűnik, mennyire a szerelem költője! Szokott modorában, tömörített jellemző vonásokkal festi az érzéki szerelmet...”¹⁶ És remek beleérzéssel emeli ki a *Toldi*, a *Buda halála*, a *Keveháza*, az *Öldöklő angyal* lenyűgöző érzékiségét – és

napjainkban szükséges hozzátenni: amikor az elbeszélte történetben, valamely szereplő jellemében az erotikum éppen nem teljes őszinteségből fakadó tiszta szerelemmel társul, azt morális kritikai attitűddel jeleníti meg a puritánnak tekintett költő, s ez a kritikai gesztusa ugyancsak beépül az ábrázolás esztétikumába.

(PORTRÉFESTÉS A NYUGAT SZEMLÉLETVÁLTÁSA KÖRNYÉKÉN)

A korszakokon belül érvényesülő szemléleti különbségekre való tekintettel különösen izgalmas, hogy van két olyan, a századvég-századforduló szellemiségében érlelődött kutatónk, akik csaknem egyidősek, hasonló nagyságrendű nemzeti és európai műveltséggel rendelkeznek, Arany Jánost mindketten a magyar irodalom és művelődéstörténet példátlanul jelentős alkotójának tartják – csak hogy teljesen eltérő, szinte ellentétes szemléleti alapról. Hatvany Lajosról és Horváth Jánosról van szó.

Hatvany, miközben mindmáig az egyik legizgalmasabb, de leginkább vitatható Arany-életrajzot írja, stílusának nagyvonalúságában sem tagadja meg önmagát, azt, hogy dúsgazdag és báró, s eképpen egy világpolgár szemléletével közelít a plebejus származású alkotóhoz, akit mindenáron önmagához hasonló citoyenként akar látni. S meg is találja benne – a szellemi arisztokratát, egy olyat, akinek a világirodalmat átfogó, könyvekben meglelt műveltsége van, mezővárosok sikátorai közé szorítva, mert a világ művészeti csodáit nem láthatta. Ám ez a látszólag csillogó felületeken sikló, könnyű kezű stilisztá, aki a Nyugat nyugatosságát istápolja, Aranyhoz való viszonyában módszertanilag is felméri az exegéta hatalmas felelősségét: „Az életrajzíró művészete abban áll, hogy a biográfián keresztül valósággal megérti és megérezeti az alkotást.” Ebbéli empátiája arra is feljogosítja, hogy a költő alacsony származásának erényét elsősorban ne pusztán (a polgári kultúrával szembeállítva) népi értékeiben ismerje fel; sokkal inkább egyfajta individuális polgári felemelkedés látható ívét, az önmagát, a benne rejtőző tehetséget mérhetetlen kitartással érvényre juttató személyiség rendkívüli erőit firtatja. Mindenekelőtt tehát ennek a rendkívüli emberi és művészi érzékenységnek a lélektani titkát szeretné feltárni, és a népi-nemzeti irány képviselőinek abbéli szándékával vitázik, amely szerint Arany életművét esetleg egyetlen irodalmi törekvés programköltészeti modelljévé szűkítenék le. Az életmű hagiográfiai megdermesztésére törekvő irodalomszemlélet egy olyan Aranyt akar láttatni, aki maradéktalanul illeszkedik a nemzeti klasszicizmusnak nemcsak esztétikai, de végtelenül puritán morális kereteibe is, következésképpen például művei mentesek a szerelem s különösképpen az erotika bármiféle látványától. „Legpuritánabb életrajzíróink hiába is igyekeznének letagadni – fordít nagyot az irodalomtudomány hagyományos szemérmességén –: az ifjú Arany vérét a kamaszkor követelő érzékei hozzák nyugtalan hullámszásba.” És ugyanazt az esztétikai egyediséget veszi szemügyre, amit előtte már Riedl is, csak hogy ő már a Nyugat stilisztikai-poétikai-tematikai forradalma után teszi ezt, a szellemi arisztokrata szelíd malíciája tehát nem a költőt érinti (mi több, őt emeli az álszemérmesek fölé): azt az irodalomszemléletet, amely szerint a szerelem, az érzékiség mellőzése a műalkotásban olyan morális érték volna, amely önmagában is esztétikai értéket képviselhet. „...a magyar íróknak, a magyar irodalomtudomány mai állása szerint, nincsenek érzéki vágyai”¹⁷ – fakad az életrajzíró valami ahhoz hasonló keserű nevetésre, mint egykor a költő, a maga eszményeiben való csalódásra emlékezve („Oly küzdelemre, mely világcsoda, / Kétségbe'sett kacaj lőn Nagyida”). Majd a puritán ember soraiban kimutatja a világirodalmi nagyságot: „Pedig nem ismerek a magyar és talán a világirodalomban elfojtott vágyaktól remegőbb szerelmes éneket, mint...”, és ezután szépen sorakoztatja a pompás idézeteket Arany epikus költészetéből.¹⁸

Hatvany igényesen megfogalmazott észrevételei után (vagyis a harmincas évek közepétől számítva) süketnek és vaknak kell lennie az olvasónak ahhoz, hogy Arany költészetében továbbra is összetévesse a férfias szemérmességet, a valódi morális értéket, az erkölcsi tartást a gyatra prüdériával.

A legkörültekintőbb (mert dokumentumokkal a legalaposabban alábástyázott) jellemrajzot talán mégis Horváth János készítette el, éppenséggel a Hatvanyéval ellentétes póluson, a népiesség és a nemzeti klasszicizmus állásából szemlélődve. Hatvany a Nyugat körüli provokatív érzékenységgel fedezte fel Aranyban a modern lelkiületű polgár előképét, és ez a nyugatos elrajzolás még-

sem áll ellentétben Horváth János hagyományba ágyazott jellemábrázolásával. Ő ugyanis elsőként elemzi korszerű módszertannal és mélyrehatóan Petőfi, Arany és Tompa barátságát, levelezésük, egymásra reflektáló verseik és egyéb dokumentumok alapján. Ebben a csodálatos, bár feszültségekkel terhelt (és épp ezáltal valóságghíven ábrázolt, súlyos) baráti viszonyhálózatban Arany mindig a békítő, az egyensúlyozó szerepét vállalja, anélkül, hogy akár egy pillanatra is alávetné magát Petőfi erős, olykor erőszakos akaratának. És a jellem ebbéli szilárdságának ábrázolása miatt állítható: a Horváth János által megrajzolt Arany egy pillanatig sem ellentétes Hatvany polgári öntudatú Aranyával. „Petőfi... politikai költészete – mondja a korszak talán legjelentősebb irodalomtörténésze – nem maradt hatástalanul Aranyra; el is térítette kissé oly irányba, merre önként aligha fordult volna; de azért minden lényeges pontban megmaradt eredeti felfogása mellett...” És ami a legjellemzőbb a költő egyéniségére és munkásságára (s ami olykor ma is vita tárgyát képezi): „...elméletben akár maga, akár más számára formulázza meg, hű maradt a *népies költészet* azon *tisztán irodalmi koncepciójához*, melyben Toldi fogantatott...”¹⁹ Egyszóval az ő felfogásában is elodázhatatlan az esztétikai és etikai szféra egymásba olvadása; a műalkotásba az esztétikai megvalósulás titkos útjain valamiképpen beépül az alkotó mint magánember által megtestesített szerep és ethosz. Az összehasonlítás során Petőfiről azt állapítja meg, hogy „költészete voltaképpen a személyiség leplezetlen jelentkezése, s hogy barátai meg a kedvező kritika ...egyenest a személyt szerették meg költészetében. E személyérdekű költészetet ...ő maga is betű szerint vette, s mert költészetből jellemre következtetni vissza. Semmi egyéb ez, mint gyakorlati bizonyítéka *klasszikus ízlésünk morális függésének*”²⁰ (az én kiemeléseim – Sz. L.). És Arany – ma már akár szociálpszichológiai igazsággént is értékelhető – mondatát idézi 1847. december 13-i leveléből: „...bár mint költőt is kimondhatatlanul szeretlek, mégis jobban érdekelisz mint ember.”

Azon túlmenően, hogy az igazi irodalmár valamely klasszikusunk életéről és művéről szólván óhatatlanul magával cipeli és értelmezésének alanyába belevetíti a korszak eszmeáramlatainak egyik-másik determinánsát: gyakorta a jellemábrázoló személye is rajta hagyja bélyegét a portrén, külön nyomatékaival. Az egy nemzedékhez tartozó, ugyanabban a szellemi légkörben kibontakozó Horváth János és Hatvany Lajos Arany-portréja között stiláris, mondhatni, műfaji fogantatású különbség is felismerszik. Előbbi szilárdan az irodalomtudomány talaján áll; oly módon jó író, hogy tapodtat sem mozdul el a tények által kötelezett módszerességtől, de csaknem szépírói erővel ábrázol. Hatvany az ötleteit nagy erudícióval összeszikkasztató *esszéíró* gátlástalanságával tesz telibe találó észrevételeket, és emlegethet olykor a témához nem kapcsolódó, távoli összefüggéseket.

Gyanúm szerint hasonló, vagyis alkati és stiláris jegyekben lelhető magyarázat arra, miért éppen az elsősorban próza- és esszéíró Németh László („mellesleg” a 20. század egyik legjelentősebb magyar gondolkodója) az, aki új irányt ad az Arany személyiségét firtató elmélkedéseknek. Ő ugyanis minden orvosi, pszichológusi, természettudományi és pedagógiai tudását latba vetve elemzi azt a komplex folyamatot, ahogyan a szalontai nótárius „formálódik át költőből literátorrá”,²¹ és a *szerpekényszer* szociálpszichológiai fogalmával írja le a jelenséget. És persze ebben is van (ahogyan a költő rejtegetett érzelmeit pompás epikus leírásaiba kivetítve ismertük fel) énprojekciós ismérv: Németh László a maga dilemmáit (pl. a Nyugattól, Babbitstól való elszigetelődését) Arany-portréjában rajzolja élessé – miközben ez a kép mégis valódi és teljességgel hiteles. Ugyanis Arany „mint minden magával mélységesen elfoglalt ember, tájékozatlan volt. Az embereket jól meg tudta nézni, ha akarta, de a maga helyét nem ismerte köztük.” Ifjúkorában még meg tudott szökni a maga választotta (színész-)szerep elől, a nagykőrösi tanárszerepből Pestre menekül – innen azonban nincs tovább: „...miután saját szerepéhez nincs többé ereje s reménye, *kezd beletörödni a rászabott szerepbe*, melyben talán mégiscsak hajt valami hasznót”, mint a nemzet klasszikusa, szerkesztő és komor prózai dolgozatok „muzeális” írója. „Elfoglalta helyét Arany, a harmonikus alkotó, a tökéletes meszterember, a magyar Deák, a kiegyezés költője” stb. Az esszéíró szerint ami a költőben legbelül zajlik, abból a pesti évek termésében már jószerint semmit sem lehet látni, minthogy „lassan-lassan *alkalmazkodni kezd a róla alkotott képhez*, s írásaiban egy bölcs öreg úr álarcát kezdi maga elé tartani”²² (az én kiemelésem – Sz. L.). Igazi énje csak a rádermesztett társadalmi pozíciójától szabadulás pillanataiban ismerszik fel, Arisztophanész-fordításaiban, az *Őszikékben*, a *Bolond Istókban* – ál-

lítja Németh László nem teljesen elfogulatlanul, ám a szerepelmélet felől szemlélődve Arany munkásságának új dimenzióit nyitja meg. Módszertanát majd csak a minden biztos tudásunkat kétségbe vonó posztmodernitásba torkolló irodalomelmélet veszi fel újra.

Csakhogya a magyar modernség különböző fázisai között/fölött olyan nagyságok állnak, akiket – Aranyhoz hasonlóan – nem lehetséges valamely irodalomtörténeti kategóriába szorítani, esetükben a kronológia is összezavarodik. Ott áll tehát Babits Mihály, leghívebb és legkorszerűbb 20. századi tanítványa Aranyaknak, s akivel mintegy magyarázkodásként és önértelmezésként szegezi szembe a maga nemzedéknyivel előrébb járó, „korszerűbbnek” érzett Arany-portróját Németh László. A valóság az, hogy Babits egy életen keresztül érezte s viselte magán „hunyt mesterünk” vigyázó tekintetét, és a fiatal költőből kifakadt keserűség – „nem takart seb kell, inkább festett vérzés!” – motívumszerűen meghatározta egész további pályáját, Arany ugyancsak fájdalmas ars poeticája szellemében. „...mit érne gyöngéd szó nekik, / Midőn a *hont ordítva szeretik?*” – szól a nemzethez való hűség igazi hangja, és íme, a másik, az oly sokat firtatott szerelmi érzés, a „rejtegetett” érzékiség: „S a szerelem... [...] / Én is szerettem [...] / De halkan, zaj ne'kül... mint a virág / Egymásra hajlik és hangot nem ád / Midőn felpattan illatos pora / S előnti a *kéj mámore*.” S így folytatódik a *kéj mámore*-ának pompás poézise: talán az egyetlen olyan vershelyzet a rejtekező költőnél, ahol első személyben vall, nem allegorikus áttételezéssel (mint *A pusztai fűzben*) vagy epikus jelenetbe kivetített szerepjátékban. Babits Németh Lászlót, de a szociálpszichológia kialakulatlansága miatt a tudományt is jóval megelőzve keres és talál fogalmat a költészet – Arany által az esztétikai szép legmagasabb fokára emelt – fentebb mutatott játékkára, a „takart seb” poétikájára. Még egyetemi hallgatóként Arany-dolgozatára készülve írja Kosztolányinak, szelíd öniróniával: „csináltam magamnak egy új és nagyszerű irodalomtörténeti módszert”, és elnevezi *pszichofilológiának*.²³ Ezt a kifejezést publikációiban nem találjuk meg, ellenben néhány évvel később, ismét csak Aranyról szólván, az *irodalompszichológia* fogalmát használja; a költő akkoriban megtalált és frissen közzétett irodalomtörténete „történeti és esztétikai tekinteteken kívül nagyobb irodalompszichológiai érdeklődéssel is bír, midőn... Aranyaknak az egész magyar irodalommal szemben elfoglalt állására vethetnek új fényt”.²⁴ Nem véletlen hát, hogy épp a 20. század egyik poeta doctusa az első, aki a 19. századi költő verseiben rejtőző emberi titkot a tudomány, de nem az irodalom-, hanem valamely rokon tudomány segítségével próbálja feltárni, s folyton ennek akar utánajárni, hogy saját művészetét is jobban megértse. „Az ily végtelenül sértékeny, szenzitív lélek valóban nem szeret önmagáról beszélni... Az ily arisztokrata lélek nem viszi sebeit a piacra. Sőt, a költészet neki csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából, mely iránt haj! nagyon is eleven érzéke van s érzékenysége” – írja ugyancsak a *Petőfi és Arany*-ban. Tulajdonképpen pályáján végigkíséri egy komplex Arany-életraaj megírásának kényszere, s ha találkozik ilyen jelentős kísérletekkel, Riedlével, Voinovichéval, mindig abba a hiányba (avagy hiányérzetbe) ütközik bele, amit csakis ő fogalmazhatott volna, viszont ő sem oldott meg. „...terveztem egyszer egy nagyobb munkát: Arany János életraaját, az életírásnak egészen új módszere szerint. Egészen benső életírás lett volna ez... [...] lehetségesnek kell tartanunk a teljesen pszichológikus életraajot, mely a hős képzeinek és hangulatainak történetét adja elő.”²⁵ Más alkalmakkor is fel-emlegeti ezt a hiányt: „Arany könnyen talált művészetét elemző finom esztétákra..., de máig sem akadt igazi életíróra.” S ezúttal korának irodalomeszménye felől közelítve így magyarázza: „Költői alakjának egésze sokkal problematikusabb érdekességű a mai irodalmi világnézet neveltjei és itt-sai számára”, ugyanis Janus-arc az övé, amit látunk, mindig a művészarc, „az emberarc homályban marad”. Babits magyarázata szerint a 19. század szellemiségében – az Arany poétai habitusa által jellegzetesen képviselt – „művészet és álarc érték volt; talán nagyobb érték, mint amit elrejtett vagy kifejezett”, s ezzel gyanúsán önmagára is, a „szenvtelen”, „hideg szonettek”, a „virtuozitás” teljesen félreértett alkotójára mutat. A 20. század szemléleti fordulata következtében „értékcsere történt”: „Művészet és álarc nem érték többé; az ember komplikált rejtőzködése a művész mögött inkább őszinteség és bátorság hiányának tetszik, valami minusznak, kórtünetnek.” Ám a modernitásnak ugyanezzel az érzékenységgel és örökös kételyével, bár tapintatosan, azt is jelzi: ez az érték- és szemléletváltás bizonyos mértékig „természetes reakció” egy bizonyos kulturális szokásjog, „a 19. század végének kissé szoborszerű művész-költői ellen...”²⁶

JEGYZETEK

- ¹ SÜTŐ András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Kriterion, Bukarest, 1972. 147.
- ² Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, [https://hu.scribd.com/doc/Michel Foucault](https://hu.scribd.com/doc/Michel-Foucault)
- ³ Arany János levele Gyulai Pálhoz. *Önéletrajz* (1855) = *Arany János breviárium*, összeáll. KOZMA Dezső, Dacia, Kolozsvár, 1982, 13.
- ⁴ ERDÉLYI János, *Arany János Kisebb költeményei* (1856) = Uő, *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 518–519.
- ⁵ GYULAI Pál, *Arany János* (1883) = Uő, *Emlékbeszédek I*, Franklin, Budapest, 1902, 236.
- ⁶ Uő., 230–231.
- ⁷ ADY Endre, *Petőfi nem alkuszik* = Uő, *Művészeti írások*, Kossuth, 1987, 219.
- ⁸ PÉTERFY Jenő, *Arany János Őszikéi* (1888) = Uő, *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1983, 634.
- ⁹ Vö. LÁSZLÓ János, *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*, Scientia Humana, Budapest, 1998, 29–31.
- ¹⁰ *Arany János tanársága Nagykőrösön*, írta BENKÓ Imre, SZILÁGYI Sándor előszavával, Nagy-Kőrös, 1897 [Hasonmás kiadás., s. a. r. SUBA Lajos, 2017], 111.
- ¹¹ Uő., 110.
- ¹² Dr. SZILÁGYI Sándor előszava, uo., VII–VIII.
- ¹³ RIEDL Frigyes, *Arany János* [1887], Szépirodalmi, Budapest, 1982, 26.
- ¹⁴ *Mi a magyar?*, szerk. SZEKFŰ Gyula, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.
- ¹⁵ Riedl, *i. m.*, 39.
- ¹⁶ Uő., 40.
- ¹⁷ HATVANY Lajos, *Szalontától Pestig* [1936], = Uő, *Szalontától Pestig. Cikkek, tanulmányok Arany Jánosról*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 57.
- ¹⁸ Uő., 60–65.
- ¹⁹ HORVÁTH János, *Arany barátsága Petőfivel* = Uő, *Tanulmányok II*, Debrecen, 1997, 171.
- ²⁰ Uő., 168.
- ²¹ NÉMETH László, *Arany János* = Uő, *Az én katedrám. Tanulmányok*, Budapest, 1975, 576.
- ²² Uő., 576–577.
- ²³ Idézi PIENTÁK Attila = *Babits Mihály Arany Jánosról*, ELTE Eötvös, Budapest, 2003, 25–26.
- ²⁴ BABITS Mihály, *Petőfi és Arany* = Uő, *Esszék, tanulmányok I.*, 161.
- ²⁵ Uő, *Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből* [1917] = *i. m.*, 150.
- ²⁶ Uő, *Új Arany-életrajz* [1932] = *i. m.*, 160–161.

